

Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi

Cilt 1, Sayı 1 (Kışım 2004)
Mak. #8, ss. 90-105
Telif Hakkı Ankara Üniversitesi
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı

A. Melek Özyetgin

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ÖZET

Tarihî devirlerden itibaren Türklere ticaret hayatında kullandıkları ödeme araçları bölgeden bölgeye değişen ve çeşitlenen bir yapıya sahip olmuştur. Türk sosyal ve iktisadî tarihinin önemli kaynakları olan Uygur sivil belgelerinde, ticaretteki ödeme araçları ile ilgili zengin bilgiler bulunmaktadır. Belgelere göre, geçerli en yaygın uygulamalardan biri mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal mübadelesi şeklindeki aynı ödemelerdir. Aynı ödemelerde kullanılan malların başında *tang*, *ür* ~ *üyür*, *kepez* gibi önemli tarımsal ürünler gelmekteydi. Bunun dışında Uygurlarda ticarete ödeme aracı olarak kumaş cinsinden materyallerden *böz*, *kuanpo* da önemli ölçüde kullanılmıştır. Yine madeni paralar ile yapılan ödemeler içinde *altın*, *kümüş* ve *bakır* para birimleri dikkati çekmektedir. Uygurlarda kullanılan bir diğer önemli ödeme aracı kâğıt paradır. İlk olarak 8. yüzyılın ortalarında Tang hanedanı döneminde başlayan kâğıt para sistemi, Yüan döneminde, özellikle Kubilay Han (1260-1295) döneminde zirveye çıkmıştır. Çince kökenli *çav* (< *ch'ao*) kelimesiyle adlandırılan bu para birimi Yüan döneminde genellikle 2274gr. olan *yastuk* ile birleştirilmiştir. Kubilay Han zamanından itibaren, Çin'de Yüan döneminde parlamaya başlayan *çav* para birimi en yaygın şekilde Uygur tüccarlar tarafından kullanılmıştır. Uygur sivil belgelerinde kâğıt para sadece *çav* ve Kubilay dönemine işaret eden *çung-tung* *bav çav* olarak geçmektedir. Kâğıt para sistemi Uygurlarla birlikte Türk-Moğol devletlerinin ticaret hayatına büyük kolaylıklar getirmiş ve canlandırmıştır. Bunun yanında Uygur tüccarlar kâğıt paranın uluslar arası yaygınlaştırılmasında da önemli görevler üstlenmişlerdir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Eski Türklere, Uygurlar, Ticaret, Ödeme Araçları, Kâğıt Para, Çav, Uygurlar, Nüvizmatik

ABSTRACT

The payment devices which are used by Turks in the trade life had various components at the historical period. In the Uigur civil documents, which are important sources of the Turkish social and economic history. There is wide information about the payment devices. According to those documents, most prevalent payment systems are divided in 'goods for goods' and 'goods for services' (payment in a kind). The basic goods which are used for the 'payment in a kind system' were some agricultural products like *tang*, *ür* ~ *üyür*, and *käpöz*. Besides those products, some fabric materials like *böz* and *kuanpo* are also used as a payment device by Uigurs at trade. Altın, kümüş and bakır coins are used for the payments as well. Another payment device used by Uigurs are banknotes. The usage of banknote system begun at the middles of the 8th century, among the Tang Dynsty and became prevalent at the Yüan period, especially Khubilay Khan sovereignty (1260-1295). This banknote was called with a Chinese originated word *çav* (< *ch'ao*). At the Yüan period *çav* was united with (2274gr) *yastuk* and used widely by the Uigur traders. In the Uigur civil documents, banknote are expressed as *çav* and *çung-tung bav çav* which indicates Khubilay era. Banknote System brought easiness to the trade life of Uigurs and Turco-Mongol states. Uigur traders had also an important role to spread banknote internationally.

KEY WORDS

Old Turks, Uigurs, Trade, Payment Devices, Banknote, Çav, Numismatics

Eski ça lardan itibaren ticaret milletlerin siyasî ve iktisadî kalkınmalarının temelini teşkil etmiş, çeşitli alanlarda içte ve dışta yapılan ticarî faaliyetler milletler arasındaki sosyal ve siyasî ilişkileri de geliştirmiş ve yönlendirmiştir. Sınırlı bilgilerle de olsa eski Hun ça rından itibaren kaynaklara dayalı olarak takip edilebilir. Bizim Türk ticaret hayatı tüm usûl, teknik ve araçlarıyla takip eden Türk devletlerinde geliştirilerek, yayıldıkları geniş coğrafya temelinde uygulanmıştır.

1. Uygurlarda Ticarete Ödeme Araçları

Muhtemel tarihlendirmesi 13-14 yüzyıla giden eski Uygur sivil belgeleri, Türk sosyal, kültürel ve iktisadi tarihinin açık belgeleri olarak büyük bir öneme sahiptir. Ki iler arasında veya ki ilerle devlet ya da yetkili merciler arasındaki hukukî ve ticarî anlaşmaların içeren bu belgelerde ödeme araçları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Belgelere göre yaygın olarak belirli bir ticaret veya hizmet karşılığında mal mübadelesine dayalı aynı ödemeler Uygur ticarî hukuk düzeninde geçerli uygulamalardan olmuştur. Trampa usûlü (zgi 1987: 56; Eröz 1977: 212) olarak adlandırılan paranın aracılığı olmadan mal karşılığında mal veya hizmet karşılığında mal mübadelesi Uygur sivil belgelerinde sıkça görülen ödeme şekillerinden biriydi. Aynı ödemelerde kullanılan malların başında, o dönemde toplumsal yaşam için en gerekli ihtiyaçlardan olan *tang ür ~ üyür*, *kəpez* gibi tanımsal ürünler gelmekteydi. Özellikle Uygurlarda ekim için kiralanmış arazilerin kira bedeli olarak aynıyatta *tang ür ~ üyür*, *kəpez* ödeme aracı olarak kullanılmıştır¹. Belgelerde söz konusu aynı ödemelerin tarihi ekinlerin hasat dönemi olan sonbahar veya sonbahar başı olarak tayin ediliyordu.

“Koço Uygur devletinde Ticaret” başlıklı yazısında Peter Zieme (1976: 246-247) Uygur sivil belgelerine göre ödeme araçlarını üç gruba ayırmıştır: 1. Kuma (*böz, kuanpu*), 2. Madeni para (*altun, kimü, baka*), 3. Kâğıt para (*çav*).

Zieme'nin listesinde birinci sırada gelen ve dönemin önemli tüketim ve ticaret malzemelerinden olan *böz* “pamuklu kuma” bir tür ödeme aracı olarak özellikle arazi, gayrimenkul ve köle satılma belgelerinde sıkça kullanılmıştır². Söz konusu *böz* belirli idari bölgelerde geçerliliği olan ve yönetimce ödeme aracı olarak kullanılmak üzere bir anlamda kalite açısından tescillenmiş, mühürlenmiş materyallerdi. Belgelerde ödeme aracı olan *böz* sayısal ve ölçü bakımından değerleri yanında *X kicini kiciniñtä yarır*³ “X bölgesinde (tarafında) geçerli” ve *uulug tangalıg*⁴ “damgalı, mühürlü” ibareleriyle birlikte geçmektedir. Bir Uygur sivil belgesinde arazinin satılma bedeli *böz* olarak alınmıştır:

....lükçü kiciniñtä yarır uulug tangalıg üç otuz bözingä kızı timiz. “Lükçü bölgesinde geçerli tangalı, mühürlü 23 (top) *böz* için anlaşma” [Yamada Sa06: 3Kr. 39, USp. 108; Rachmann 95].

¹ Bu konuyla ilgili bilgi ve metinler için bkz. Özyetgin (2004: 151-155).

² Uygur sivil belgelerinde *böz*ün ödeme aracı olarak kullanımı konusunda geniş bilgi için bkz. Rachmann (1995: 64-71).

³ Bkz. Rachmann (1995: 50).

⁴ Bkz. Rachmann (1995: 48-50). Bu ibareyle *böz* Uygur sivil belgeleri içinde ayrıca Yamada Sa 06 [3Kr. 39, USp. 108; Clark 39], Yamada Sa07 [3Kr. 41, USp. 107, Clark 38] belgelerinde de geçmektedir.

Bir köle satı belgesinde de para bedeli *böz* olarak ödenmi tir:

...*kız karaba imni äniçük-kä toĝuru tonlitu sat(d)ım satıĝ bözin inçä ti timiz kidin yarı altı sngar ulug tangalıĝ säkiz on bözkä käzi timiz* “Kız kölemi Eniçük’e do rudan sattım. Satı bözü için öyle sözle tik. Pazarda geçerli altı kenarlı (?) damgalı, mühürlü 80 (top) böz için anla tık...” [Yamada Sa23₃₅, 3Kr. 38, USp. 110, Rachmann 94].

Ödeme aracı olarak *böz* gibi kullanılan bir di er kuma cinsinden materyal Çince kökenli *kuanpo* idi. Kelimenin Uygur sivil belgelerindeki imlâsı çe itlilik göstermektedir: *kuanpu* ~ *kuanpo* *kunpo* ~ *kunpu* ~ *kanpo* ~ *kanpu*. J Hamilton (1969: 43-44) Yar-hoto kaynaklı bir Uygur arazi satı belgesinde geçen kelimeye, *kanpo* < Çin. *kuan-pau*, **kwâ-pau* “resmî formatta bez/kuma , tüzü e uygun bez/kuma , de i - toku yapmaya yarayan mal” anlamını vermi tir. Söz konusu bu damgalı kuma da arazi⁵ ve köle⁶ satı belgelerinde, ödünç alma belgelerinde⁷, bir arazi⁸ kiralama ve bir vasiyetname⁹ belgesinde geçmektedir. Örnek olarak bir arazi satı belgesinde ödeme aracı olarak *kuanpo* ~ *kunpu* u ekilde bulunmaktadır:

...*üç ig yirim atı kutlug ta ka toĝuru tonlitu satdım satıĝ kunpusın inçe sözlä timiz üç yüz bi dtuzkumpuka üzü tüniz*.. “Üç ig yerimi adı Kutluk Ta ’a do rudan sattım. Satı kunpusı için öyle sözle tik. 325 kunpu için anla tık” [Yamada Sa02, OtRy. 1414a]

Alı veri te bir ödeme aracı olarak *kuanpoda* *böz* gibi, belirli bölgelerde geçerli ve tescilli oldu una dair ibarelerle metinlerde geçmektedir:

...*bir ig säkiz küri urug kirür yirimin basmlka toĝuru tonlitu satdım satıĝ kuanposın inçä sözlä timiz koço kidini yarı iki uç kınlig dtura tangalıĝ üç mi bi yüz kuanpoka kâpäzi birle käzi tüniz*.. “1 ig 8 küri tohum ekilecek yerimi Basml’a do rudan sattım. Satı kuanposu için öyle sözle tik: Koço tarafında geçerli iki uçlu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamu u ile birlikte anla tık” [Yamada Sa04, TIII M205d]

Uygur sahasındaki kuma paralardan bir di eri, *kamdu* dikkat çekicidir. P. Zieme (1976: 247) *kamdu* kelimesini *kuanpo* ile ili kilendirerek, iki kelime arasındaki ili kinin yanlış yazımdan kaynaklanabilece ini, Arap yazısındaki imlâda *kuanpônun* imlâsının *kamdu* ekinde yazılmı olabilece ini söylemektedir. Clauson ise kelimeyi hapax bir veri olarak kaydedip “bir para birimi” anlamını vererek Çince kökenli

⁵ Bkz. Yamada Sa01 [Y.K. 0014, Or.8212 (106)], Sa02 [Ot.Ry.1414a], Sa03 [TIII M205, U3908], Sa04 [TIII M205d, U5241].

⁶ Bkz. Yamada Sa19 [U5968r.+U5971r.], Sa20 [TI 580, U5371].

⁷ Bkz. Yamada Lo01 [TII Toyoq Ohne Nr.(e), U5233, USp. 85], Lo02 [TII D149a, U5232, USp. 67], Lo03 [Ot.Ry. 2733], Lo04 [U5399v.+U6068v].

⁸ Bkz. Yamada RH 01 [TII D149b, U5270, USp. 86].

⁹ Bkz. Yamada WP 05 [3Kr.40, USp. 127].

oldu unu kabul etmi tir (ED 626). Uygur sivil belgelerinde geçmeyen kelime tarihî alanda sadece Kâ garlı Mahmud'un *Dîvâri*nda geçmektedir: *kamdu* "Dört ar ın boyunda, bir kan eninde bir bez parçasıdır ki üzerinde Uygur hanının mühürü basılıp alı veri te para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür basılır (DLT I: 48). Kâ garlı Mahmud'un Uygurlarda bir ödeme aracı olan *kamdu* ile ilgili verdi i bilgiler son derece önemlidir. 11. yüzyıl Türk dünyası hakkında zengin bilgiler buldu umuz *Dîvâri*da geçen bu kelime Uygur sahasında kullanılan Çin. kökenli *kanpo* ~ *kanpu* ~ *kanpo* ile ili kili olmalıdır. Kâ garlı Mahmud'un bezlerin alı veri te ödeme aracı olarak geçerli olabilmesi için Uygur hanları tarafından mühürlendi ini söylemesi, bu kelimenin Uygur sahasındaki *kanpo* ile olan ili kisine i aret etmektedir. Kaynaklar kuma ın ve ipe in alı veri te ödeme aracı olarak kullanımının tarihini oldukça eskilere götürmektedir¹⁰. Ka gârli mü ipe bl G sah— oh— o

ilgisini beklemektedir.

Uygur sivil belgelerinde en değerli para birimi olarak *altun* ya tek başına sayısal de eriyle ya da *yastuk* ölçü birimi ile karşımıza çıkmaktadır. Uygur sahasında genellikle *altun* ile yapılan ödemeler belirli şartlar için geçerli olmuştur. Sivil belgeler bu konuda bize önemli ipuçları vermektedir. Özellikle karşılıklı iki kişi arasında düzenlenen satış senetlerinde, borcun ödenmemesi veya borca itiraz edilmesi durumunda bir tür cezaî yaptırım olarak *ulug süü*¹⁵ ye 'ulu majesteleri (Büyük Kağan) bir *altun yastuk* verilmesi artı geçmektedir. Bu cezaî ödemeye ek olarak *ıçğarı ağıllık* 'saray hazinesine' bir *kümü yastuk* ibaresi de belgelerde yer almaktadır. Bu tür akıtların bozulması durumunda, akıtları bozan kişinin yapmakla yükümlü olduğu ödemelerin başında bunlar gelmektedir. Para ödemeleri dışında beylere binek atlarının verilmesi artı da bu cezaî yaptırımlardan olarak belgelerde geçmektedir. Bir üzüm başının satışıyla ilgili bir belgede şu ibareler dikkati çekmektedir:

...apam birök ärklig bağ i i yat yalavaç küçin tutup çam çarım kalsarlar ulug süü-kä bir altun yastuk ıçğarı ağıllık bir kümiş yastuk bağätlärkä birär ädärkä yara u at kızıg birip sözläri yarımazun... "Eğer nüfuzlu memur, yabancı elçiye güvenip itiraz ederlerse ulu majestelerine bir altun yastuk, saray hazinesine bir kümüş yastuk, beylere birer eyere yara ır at (vermekle) yükümlü tutup sözleri geçerli olmasın" [Yamada Sa111521 (İstanbul 35)].

Yine bir diğer arazi satış belgesinde de aynı uygulamalar bulunmaktadır:

...apam birök ärklig bağ i i küçin tutup çam çarım kalsarlar ulug süükä bir altun yastuk basıp il bağläringä ädärkä yara u at birip sözläri yarımazun "eğer nüfuzlu memura güvenip itiraz ederlerse ulu majestelerine bir altun yastuk verip il beylerine eyere yara ır at verip sözleri geçerli olmasın" [Yamada Sa12312, K 7711, Clark 46].

Aynı şekilde bir vasiyetname belgesinde: *ulug süükä bir altun yastuk oğlan tıgıtlärkä birär kümiş yastuk ıçğarı ağıllık bir yastuk...* (WPO11214); bir diğer vasiyetname belgesinde, belgeye itiraz durumunda veya aile üyelerinden biri itiraz ettiğinde, bu sefer *ıçğarı ağıllık bir altun yastuk* (WPO24) ödeme artı bulunmaktadır. Diğer belgelerden farklı olarak bu belgede bir *yastuk altun, ulug süü* yerine *ıçğarı ağıllık* (Hazineye) verilmiştir.

Uygur arazi satış senetleri dışında, köle satış ve azat etme belgelerinde de bu

¹⁵ Uygur sivil belgelerinde sıkça geçen *ulug süü* ibaresi Yuan hükümdarlarına, özellikle Kubilay Han'a işaret etmektedir. Bkz. Clark (1975: 14). Re it R. Arat *süü* (< Çin. *dz'uo* < *tsu*, Mo. *su* ~ *sü*, Ş •P#° Đ p ü

“Bulmı 'un 3satur 3yanım bakırını verdim. Koz Yarmı üçüne 4bakır verdim, Negün'e 1 bakır verdim, Kiri 'e 1 bakır verdim, 1 ık, bir bakır verdim, bir Oltırk'a 1 bakır verdim, yine yarım bakır verdim, Kalım'ın yarım bakırını verdim” [JW 410(D), USp. 53 Clark 108]

Ana hatlarıyla yukarıda bahsetti imiz nakit ödemelerde de erli madenlerden olu an madenî paraların dı nda Uygur sahasındaki bir di er önemli ödeme aracı kâ it paradır. Çince kökenli *çav* kelimesiyle adlandırılan ve genellikle Mo ollar devrinde 2274gr. olan *yastuk* ile birimlendirilen bu kâ it para birimi Uygur sivil belgelerinde *yastukçav*~*çav yastuk* ekinde ödeme aracı olarak geçmektedir.

2 Uygurlarda kâ it para çav

2.1. Çav'ın kökeni

Tarihî Türk dili alanında 13-14 yüzyıllar dönemine ait Uygur sivil belgelerinde tanımlayabildi imiz *çav*, Çince kökenli *çau* (ch'ao) kelimesinden gelir [Bkz. TMEN I 175 *çav* (Chin. Vorbild nachgeahmtes) 'kâ it para' wmmo. *çau* Çin. *çau* ED 303b *çav* < Çin. *ch'ao* "kâ it para" (Giles 514)]. Eski Uygur belgelerinde geçen kelime Ç a atay sahasında da yer almaktadır: Ç a . (15 yy.) *çav* id. Sang. 200v/9 Clauson ED'de *çav*'ı Mo ol hanlarının hüküm sürdü ü yerlerde altın yerine kullanılan dikdörtgen kâ it parçası olarak tanımlamı tur.

2.2. Kâğıt para çav'ın tarihçesi (Kubilay Dönemi) ve Uygur sahasına girişi

Koço (Turfan) Uygur Hanlı ı dikut Barçuk'un 1209'da Cengiz'e teslim olmasıyla birlikte Mo ol hâkimiyeti altına girdi. Ancak Uygurlar gerek idarî gerekse sosyal açıdan Mo ollara tâbi devletler ve milletler içinde ayrıcalıklı bir yere sahip idiler. Kültürel açıdan Mo ollar üzerinde büyük etkileri olan Uygurların yakın ili kiler içinde oldukları Mo ol devletinde siyasî ve idarî te kilâtında önemli görevler aldıkları bilinmektedir (Brose 2002: 249-254). Bu yakın temaslar do al olarak Çin'deki Mo ol (Yüan) hâkimiyetinin siyasî, sosyal ve iktisadî uygulamalarının akislerinin Uygur sahasında da görülmesine sebep olmu tur.

Çin'de Yüan idaresinin tarım ve serbest ticaret konusunda giri imcileri destekleyen bir politikası olmu tur. Bu dönemde özellikle ticarî faaliyetlerde Uygur tüccarlar ayrıcalıklı bir muameleye tâbi tutulmu tur. Yüan idaresi tarafından Uygur tüccarlara '*atak*¹⁶ *parası*' (Wo-t'o ch'ien) olarak adlandırılan dönemin faiz oranlarına

¹⁶ Tü. *artuk* ~ *artak* (~ *artak*) "ortak, tüccar, esnaf" (ED 205a). *Ortak*te kilâti bir tür ticaret irketi olarak Uygurlardaki uygulamaları ile Mo ollara geçmi bir kurumdur. Ortak te kilâtının

göre çok dü ük bir faiz (yüzde 0,8) oranıyla bir tür kredi parası verilmi , söz konusu parayı bu imtiyazlı Uygur *artak* tüccarları iç ve dış ticarete kullanımı , Çin'deki Mo ol ekonomisine önemli katkılar sağ lamı tır (Yang 1971: 97). Ödeme vasıtası olarak kâ it paralar ve bunun yanında bugünkü çek kar ılı ndaki havale belgeleri bu tüccarlar arasında kullanılmı ve bu uygulamalar ticareti büyük ölçüde kolayla tırmı tır.

Yüan idaresi 1267'de Uygur tüccarların ticarî faaliyetlerini idare etmek ve denetlemek üzere *Wo't'otsung-kuan-fu* "Ortak tüccarları idare eden merkez büro" adlı bir hükümet ofisi kurdu. 1281'de merkezi büronun adı *Ch'üan-fuss* "Para düzenleme tefti bürosu" olarak de i tirildi (Yang 1971: 97). 1283 yılında da *Chiao-diao-ku* adlı hazine ofisi ile Uygur bölgesindeki kâ it paranın de i imi ve yönetimi i leri düzenlendi. Uygurlardaki para sistemi Yüan dönemiyle birlikte yeniden ekillenmi ti. Koço Uygurlarında kâ it paranın ilk görülmesi Mönge'nin hüküm sürdü ü dönemlere rastlamaktadır (Allsen 1983 256-257). W. Rubruck imparator Mönge (1251-1259) zamanında Karakorum'da bulunmu imparatorluk damgasını taşıyan kâ it paraların varlı ndan söz etmektedir (Yang 1971: 62-63).

Kubilay Han (1260-1295) Çin'deki ticareti geli tirmek ve kolayla tırmak için kâ it paranın kullanımını ba latı. Kendisinden önceki kâ it para birimlerini hükümsüz kılarak kendi dönemine has para birimlerini ülke çapında geçerli kılan ve geli tiren ilk Mo ol hükümdarı oldu. Yeni kâ it para sisteminde halkın sahip oldu u altın, gümü ve bakır gibi de erli madenler devlete teslim edilerek, bu metal paraların kâ it paralarla olan de i imi kontrol altına alındı (Rossabi 1988 122-123). Çin'de ilk uygulamaları 8 yüzyılın ortalarına, Tang hanedanı dönemine uzanan kâ it para sistemi Yüan döneminde, özellikle Kubilay'ın han oldu u dönemde en zirve noktasına çkmı tır¹⁷.

Karahanlılar döneminde de mevcut oldu una dair bilgiler vardır. Yüan devrinde devlet hazinesinden dü ük faizle kredi alan *artak* te kilâti devrinin en büyük ticarî kurumlarından biri olarak özellikle büyük çapta ve uluslar arası ticaret ile me gul olmu , öte yandan birçok yükümlülükten, vergiden muaf tutulmu ve di er yerli tüccar zümreleri içinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmu tur. Bkz. Togan (1981: 121, 125, 309-311), Togan Arıcanlı (1984: 71-90), Özyetgin (2004a)

¹⁷ Çin'de kâ it para sistemi Tang (618-906) döneminde *Fé-ch'ien* "uçan para" ile ba ladı. Bu uygulama bir anlamda ticarete çek kar ılı nda nakit para transferi için kullanılan bir belge idi. O dönemde kullanılan madenî paralar (bakır) a ırlıklarından dolayı zor artlarda naklediliyor ve bir ölçüde bölgeler arası ticarete önemli bir zorluk te kil ediyordu. Bu dönemde hem iç hem de dış ticaretin daha kolayla ması için bir tür banka sistemi geli tirildi. Tüccarlar devlete ait bir yere de erli, madenî paralarını yatırarak bunun kar ılı nda devlet tarafından bastırılan resmî depozit makbuzunu alır ve ticarete bu makbuzu bir tür ödeme aracı (para) olarak kullanırlardı. Bunlar Sung devrinden itibaren kullanılmaya ba lanan kâ it paranın ilk ekilleridir. Bkz. Eberhard (1987: 227-228). Sung dönemindeki *Chiao-tz]* ve *Hui-tz]* ve Cing dönemine ait *Chiao-ch'iao* (1236) Çin'deki kâ it para sisteminin ilk banknotları olup, kaynak olarak gümü ile de erlendirilmi , basımlarında ipek iplikler kullanılmı tır. Daha geni bilgi için bkz. Yang (1971:

Kubilay Han döneminde 3 çet kâ it para birimi basılmıştır. Bu para birimlerinden ilki bir tür ipek üzerine basılan *ss -chia* olup Yüan tarihine göre 1000 ipek *ss -chia* 50 gümü liang'a eittir. İkinci para *Chung'tung yin-huo* "Çuntung devrinin gümü parası" olup, 1, 2, 3, 5, 10 liang birimle değerlendirilmiştir (1 liang = 1 gümü), ancak Kubilay döneminde tedavüle çıkarılmamıştır. Kubilay döneminde, 1260 yıllarının başında tedavüle çıkmış, devrinin en önemli, en yaygın, güvenilir ve en uzun ömürlü parası olarak *Chung'tung yüan-pao diaochiao* gelmektedir. Yüan döneminde kâ it paranın de eri gümü üzerinden hesaplanıyordu. Buna göre 1 *yüan pao* 50 liang gümü e eitti. Bu para birimi 10, 20, 30, 50, 100, 200, 300, 500 *wen* ekinde onun ve yüzün katlarıyla birimlendirilmiştir (Yang 1971: 62; Schurmann 1967: 138; Rossabi 1988: 122-123).

Kubilay döneminde yürütülen akılcı ve tedbirli politikalar sayesinde bu kâ it paralar devlet hazinesinde yüzde yüz gümü veya altından karılı bulularak basımhanelerde azar azar basıldı. Ancak bir süre sonra devletin artan askerî ve idarî ihtiyaçları hazinedeki altın, gümü rezervlerinin harcanması, ayrıca karılı olmadan çok sayıda kâ it para basımı (devalüasyon), tedavüldeki paranın alım gücünü azaltmış, enflasyonun artmasıyla birlikte kâ it paranın de eri bir süre sonra dü mü tür. Kubilay dönemindeki bu yaygın üç banknotun dışında da birçok kâ it para basılmakla birlikte, yaklaşık 1350 yılından itibaren kâ it paranın ticarî kullanımında de eri kalmamış, halk ödeme aracı olarak madenî paralar (bakır) ile mübadele yoluna gitmiştir (Yang 1971: 64-65).

Yüan kâ it parası zirvede olduğu dönemlerde, sadece Çin ve Uygur bölgesinde değil, aynı zamanda Burma, Siam ve Annam bölgelerinde de kullanıldı, Moolların uzun yıllar hâkim olduğu ran'a da girdi (Yang 1971: 65). İhanlılar devrinde, Geyhatu'nun hâkimiyeti dönemine rastlayan kâ it para4 h 11 1294 senesinde olmuştur. Burada kâ it para Uygur sahasında olduğu gibi *çav* (< Çin. *Chia*) olarak adlandırılmış ve Tü. *yastuk*un Fa. karılı olan *bali* ile 1'den 10'a de i en ölçülerle birimlendirilmiştir. Vassaf tarihinin ikinci cildinde Geyhatu zamanında bölgenin geçerli para birimi olan *çav* h ve görünümü hakkında bilgiler bulunmaktadır. Geyhatu'nun kâ it para4ı, kenan Çince yazılı uzunlama4ına bir bilet ekindeydi. Kâ it para4 h tarafında Ara: harfleriyle kelime *izahı* bulununun hemen altında Mo olca bir deyim olan *imeçin nurç* (Kıymetli mücevher) yer alıyordu. Banknotun ortasında bulunan bir daire içinde para4 h ayılları yazılı olup, bunun hemen altında "Padi ah-ı cihan bu mübarek kâ it parayı (çav-ı mübarek) 1294 senesinde impara> orlukta tedavül çıkardı. Bunu taklit eden veya üzerinde bir de i timre yapan kimse, kansı ve çocu u ile birlikte öldürülecek ve malı devlet tarafından müsadere edilecek" ekinde uyarıcı bir ibare bulunuyordu. İhanlılar

devrinde ran'da kâ it para çav'ın ömrü uzun olmamı , kısa sürede halkın tepkisiyle tedavülden kalkmı tır (Jahn 1942: 298-302).

2.3. Uygur sivil belgelerine göre çav'ın kullanımı

Kubilay Han zamanından itibaren Çin'de Yüan döneminde parlamaya ba layan çav para biriminin en yaygın kullanıldı ı bölgelerin ba ında Koço-Turfan Uygur hanlı ı gelmektedir. Do rudan Kubilay dönemine i aret eden çav'ın Uygur sivil belgelerinde geçmesi, On ki Hayvanlı Türk takviminin kullanılmasından dolayı yazılı tarihleri belirli olmayan söz konusu belgelerin muhtemel tarihlendirmesi için en önemli delillerden olmu tur. Bu para birimine ba lı olarak ara tırmacılar Uygur sahasındaki bu belgelerin muhtemelen 13-14 yüzyıllara ait olabilece i konusunda hemfikir olmu larıdır (Clark 1975: 29). Özellikle Uygur sivil belgelerinde para birimlerinin geçti i borç ile ilgili evraklar, para ödünç belgeleri Yüan dönemine aittir (Mori 1961: 115).

Genel olarak kâ it para çav Uygur sahasında, belirli para (çav) ihtiyacını kar ilamak üzere yapılan arazi satı veya kiralama belgeleri ile köle alım satım belgelerinde bir tür ödeme aracı olarak geçmektedir. Belgelerden edindi imiz bilgilere göre Uygurlarda arazi satı larının belirli ihtiyaçlar için yapıldı ı dikkati çekmektedir. Bu ihtiyaçların ba ında *büz* "pamuklu kuma ", *kepç* "pamuk", para (çav) gelmektedir.

Uygur sivil belgelerinde çav'ın de ersel ölçümünde birim olarak *yastuk* (bkz. Yukarı 15 dn) kullanılmı , yani paranın miktarı *yastuk* ile hesaplanmı tır. Uygur sivil belgelerinde *yastuk çav* ~ *çav yastuk* ekinde de i ken olarak geçen kâ it paranın kaç birim olarak de erlendirildi i konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bir belgede çav'ın *str* ölçüsü ile birimlendirildi i dikkati çekmektedir (Bkz. a a ı). Kâ it paranın sayısal miktarları olarak elimizdeki metinlerden çıkardı ımız *tokuz, sekiz on, yüz, altı yüz, bi yüz on iki tünens* sayıları çav ile birlikte geçmektedir.

Çav kâ it parasının Uygur sahasında metinlere dayalı olarak iki türü ile kar ıla rıyoruz. Bunlardan biri sadece çav olarak geçerken, di eri *Çung'tung* döneminin kıymetli para birimi olan *çung-tung bav çav* (= Yüan dönemindeki *Chung-tung yüan-pao diao diao*) ekinde de i r. *Chung'tung* terimi Kubilay'ın 1260-1263 yılları arasındaki hâkimiyet dönemine i aret etmektedir. Dolayısıyla *Chung'tung* ibaresi belirli bir tarihsel dönemi kapsadı ı için bu adla geçen çav'ın (*çung-tung bav çav çung-tung bav çav*) oldu u belgelerin tarihlendirmesi kesin olarak 1260-1263 yılları arasında i aret etmektedir.

Buna göre mevcut yayımları Uygur sivil belgelerinde kâ it para çav'ın türlerini ve belgelere göre ödeme aracı olarak kullanım alanlarını u ekinde tasnif edebiliriz:

2.3.1. Çav (Çav Yastuk ~ Yastuk Çav)

231.1 Bir kiinin kâ it para çav'a olan ihtiyacı için ba ını satması ve kar ılı ında ödemenin çav olarak yapılmasıyla ilgili belge:

tonguz yıl bi inç ay on altı-ka manga terbi -kâ yunglağ-ıg çav yastuk kergäk bolup adam-ning manga ülü tä teğän taysang-taki on altı er kömür borluk-ta manga teğär çirku -tin alıp öngdün sığanın alıp yarım borlukumı udçı buk-a äsän ikägü-tin yüz yastuk çav alıp toğuru tumlitu sattım...bu bitigni kılın kün üz-ä bu borluktatıg-ı çav-mi tükäl sarap altım "Domuz yılı, be inci ayın on altısında bana Terbi 'e kullanmak üzere çav-yastuk lâzım olup, babamdan bana kalan, Taysang'daki on altı amelelik ba ın bana ait, Çirku 'tan ba layarak ön tarafındaki yarım ba ını Udçı Buka ile Esen'e, her ikisine yüz yastuk çav kar ılı ında usûlüne uygun sattım...Bu senet tanzim edildi i gün ba ın satı bedeli olan çavı tamamen sayıp aldım" (Yamada Sa11¹⁻¹², stanbul 35, Arat 1979: 17-28, Clark 42)

231.2 Bir arazi satı ında çav olarak ödenen satı bedelini gösteren ve borçlu kiilerin taahhütlerini içeren belge:

Koyun yıl aramay on säkiz-kä biz inç-buka arug ikägü terbi apam...ymä ergän-tä bitig birtimiz erdi koço-taki taysang borluk balık borluk ta tin kaç bölük yir-ning satıgı altı yüz yastuk çav içindin yüz yastuk birip kalgan bi yüz yastuk çav kaldı bu çavmı ogul tigin yänggänizkä yaz küz kim kälsär teğürüp birürbiz...bu bitig-däki çav-mi birinçä...bu bitig-täki çav-mi bitig yosunça nägü-kä mä tildamayın çam-sız köni birür-biz "Koyun yılının, ilk ayının 18'inde biz nç-Buka, Arug ikimiz Terbi apam... oldu unda senet vermi idik. Koço'daki Taysang ba ını, ehir ba ını dı andan birkaç bölük yerin satı bedeli altı yüz yastuk çav içinden yüz yastuk verip kalanı be yüz çav kaldı. Bu çav'ı Ogul Tigin yengemize yaz güz her kim gelse ula tınp verimiz... Bu senetteki çav'ı verinceye...bu senetteki çav'ı senet nizamınca hiçbir suretle itiraz etmeden, kar ı çıkmadan do rudan verece iz" (Yamada Mi17^{1-8, 10, 15-16}, USp. 12, JW 217).

231.3 Çav'ın ödeme aracı olarak geçti i bir satı belgesi:

...yastuk çav-ka birke bir ko up yiti yastuk çav... in yanturu birip sözläriniz yarımsun. "...yastuk çav'a... birlikte ko up yedi yastuk çav'ı... döndürerek verip sözlerimiz geçerli olmasın" (Yamada Sa17⁴⁻⁵, Clark 49, Feng 1954: 126-130).

231.4 Bir kiinin para (çav) ihtiyacı için erkek kölesini belirli bir para (çav) kar ılı ında satmasını konu alan belge:

luu ///säkizinç ay altı otuz-ka män atay tutung-ka yunlağ-lık çav kergäk bolup pintung atıg kıtay är kraba -ım-ni ıvsay tay ı-ka... tokuz çav yastuk-ka toğuru sattım bu kraba satıgı tokuz yastuk çav-mi män ıvsay tay ı bitig kılın kün üzä tükäl sarap birtim "Ejderha (yılı), sekizinci ayın 26'sında ben Atay Tutung'a kullanmak için çav gerek olup Pintung adlı Kitay erkek kölemi ıvsay Tay ı'ya... dokuz çav yastuk kar ılı ında do rudan sattım. Bu köle satı ı dokuz yastuk çav'ı ben ıvsay Tay ı senedi düzenledi i günde bütünüyle sayıp verdim" (Yamada

Sa24-4, Teni ev-Feng 1968 2, Clark 58 JW 1.10b).

2.3.1.5 Satı bedelinin çavile ödendi i bir köle satın alma belgesi:

...urug-ka kada -ka buyarı teğün tip mäning patır-ta ükün-tä

kA

» pp

[sat]tm bu [çav]-mı bitig kalmı kün üzä m(ä)n wapsu-tu tükäl sanap birtim“ ...e bana Turmı Tigin'e Taydu'da kullanmak üzere çav yastuk gerekip Koçu'daki Koçng ablam ile birlikte damadım Tapmı 'a hisse taksiminde kalmı Kıra Südün (denen) yerlerimi... payla ma senedi ile seksen yastuk çung-dung bav çav kar ılı ında Wapsu-tu'ya do rudan sattım. Bu çavı senedin düzenlendi i günde ben Wapsu-tu bütünüyle sayıp verdim” (Yamada Sa12-7, K7711 ZLB, Clark 46 JW 215, Cleaves 1955: 1-49, Tihonov 1965: 259-260, Feng 1954: 120-122)

2322 Bir ki inin kâ it para çav'a olan ihtiyacı için arazisini ekip biçmek üzere para (çav) kar ılı ında bir ba kasına vermesini veya kiralamasını konu eden belge:

Mana san-lig bu munça yir-lär-i-im-ni manga töläk temürkä yonglak-lig çav yastuk kängäk bulup tolmi ayag-ka tägimlig-tin yigimni yastuk çungdung bav çav alıp ta ikka bu yirlärinni tap yiz-ün tip togr-ı kılıp birtim“ ...bana ait bu kadar yerlerimi, bana Tölek Temür'e kullanmak üzere para (çav yastuk) lâzım olup, saygı de er Tolmı 'tan yirmi yastuk çungdung bav çav (para) alıp istifade etmek üzere, bu yerleri ekip biçsin diye kendisine verdim” (Yamada Mi28:10, TM238, D176, U5239, USp. 15, Clark 45, Arat 1964: 68-69, JW 214).

Sonuç

Bugünkü anlamıyla kâ it paranın Avrupa'ya giri inin 18 yüzyılda oldu u göz önüne alınırsa, Türklerin de içinde bulundu u Asya co rafyasında kâ it paranın 13-14 yüzyıllarda kullanımında olması dikkat çekicidir. Türk-Mo ol devletlerinin geli en iktisadî yapısı içinde önemli bir yeri olan kâ it para sistemi dönemin ticaret hayatına büyük kolaylıklar getirmi ve canlandırmı tır. Uygur sahasında kâ it paranın kullanımının ne zaman tedavülde kalktı ı konusunda kesin bilgilere sahip de iliz. Yüan döneminde 1350li yıllardan sonra terkedilen kâ it paranın Uygur sahası dı ında di er Türklük alanlarında kullanımına rastlanmamı tır. Türk-Cengiz devletlerinden İhanlılarda çav bir müddet tedavülde kaldıysa da kısa sürede kullanımdan kalkmı tır. 13-14 yüzyılın güçlü Türk-Cengiz devletlerinden Altın Ordu'da çavkâ it para kullanımına rastlanmamı tır. Uygur sahası ile idarî ve iktisadî yapısı bakımından büyük benzerliklere sahip Altın Ordu'da bu para biriminin geçmemesi dikkat çekicidir. Özellikle dönemin sosyal artları gözönüne alındı ında, birçok bölgede kar ılıklı güven ve istikrar eksikli inden uygulama anısı bulunamayan kâ it para sistemi Koço-Turfan Uygurları arasında benimsenmi ve geni ölçüde, ticarete ödeme aracı olarak kullanılmı tır. Bu durum Uygurların gerek sosyal, kültürel ve iktisadî geli mi liklerine verilebilecek en iyi örneklerden birini te kil eder.

Kaynaklar

- ALLSEN Thomas T (1983) The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century. *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours 10th-14th Century* içinde (M. ROSSAB , ed), ss. 243-280.

- ARAT Re it Rahmeti (1964) Eski Türk Hukuk Vesikalari. *Journal de la Société Fin-Ougrienne*, 65, Helsinki, 11-77 (= *Türk Kültürü Ara tırmaları*, I-1, Ankara 1964, 5-53).
- ARAT Re it Rahmeti (1979) Uygurca Yazılar Arasında-II. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIII, 17-28
- ARAT Re it Rahmeti (1991) *Eski Türk İiri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- ATALAY Besim (1985-1986) *Divanı Lugatı't-Türk Tercümesi*. C. I-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- ATAN Turhan (1990) *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt, Ba langıçtan Osmanlı Devletine Kadar*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- BROSE Michael C (2002) Mo ol Hakimiyeti Altında Uygurlar. *Türkler*; Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, 249-254
- CLARK V. Larry (1975) *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th - 14th cc)*. Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D., 1975, X+488+3p. University Microfilms International, Ann Arbor (Michigan) § London.
- CLAUSON Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford. DLT. Bkz. ATALAY (1985-1986).
- DOERFER G. (1963-75) *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. I-IV, Wiesbaden. ED: Bkz. CLAUSON (1972).
- EBERHARD Wolfram (1987) *Çin Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- ERÖZ Mehmet (1977) *ktisat Sosyolojisine Ba langıç*. ktisat Fakültesi Yayınları: stanbul.
- GABAIN Annemarie von (1973) *Das Leben im uigurischen Königreich von Qoço (850-1250)*. Wiesbaden.
- GILES H.A. (1912) *Chinese-English Dictionary*. London.
- HAMILTON J. (1969) Un acte ouigour de vente de terrain provenant de Yar-Khoto. *Turcica* 1, 1969, 43-44
- ZG Özkan (1987) *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarna Göre)*. Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- JAHN Karl (1935) Das ranische Papiergeld. *Archiv Orientalni*, X, 308-340
- JAHN Karl (1942) ran'da Kâ it Para. (Çev. M.A. KÖYMEN), *Belleten*, VI (1942), 298-302.
- JINGWEI Li (1994) *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Ju*. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümqi.
- LEESING Ferdinand D. (1995) *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington: Indiana.
- LIGETI Louis (1966) Un Vocabulaire Sino-Ouigour Des Ming. Le Kao-tch'ang-kouan Yi-chou du bureau des traducteurs. *Acta Orientalia Hungaricae*, XIX, 117-199, 257-289.
- LIGETI Louis (1973) À Propos D'un Document Ouigour de L'époque Mongole. *Acta Orientalia Hungaricae* 28/1, 1-18
- MOR Masao (1961) A Study on Uygur document of loans for consumption. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 20, Tokyo, 111-148
- ÖZYETG N A. Melek (2004a) *Eski Türk Vergi Terimleri*. KÖKSAV: Tengrim Türklük Bilgisi Ara tırmaları Dizisi: 4, Ankara.
- ÖZYETG N A. Melek (2004b) Eski Türklerde Ortak 'Tüccar' Terimi Üzerine. *II. Dil ve Edebiyat Ara tırmaları Sempozyumu, 24-26 Mayıs 2004*, A.Ü. Dil ve Tarih-Co rafa Fakültesi, Ankara (Yayımlanmamı Bildiri).
- PAMUK evket (1999) *Osmanlı mparatorlu unda Paranın Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: stanbul.
- RASCHMANN Simone-Christiane (1995) *Baumwolle im türkischen Zentralasien*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 44, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.

- RADLOFF W (1928) *Uigurische Sprachdenkmäler; Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*. Leningrad, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Reprint: Biblio Verlag, Osnabrück 1972) (=USp.)
- ROSSABI M. (1988) *Khubilai Khan, His Life and Times*. University of California Press.
- SCHURMANN H. F. (1967) *Economic Structure of The Yüan Dynasty, Translation of Chapter 93 and 94 of the Yüan Shih*. Harvard-Yenching Institute Studies XVI, Harvard University Press: Cambridge.
- SHIMIN Geng (2001) A Study of the Stone Tablet in Uighur Script About the Meritorious Deeds of Princes of Qocho. *Collection of the Papers on Language-Literature and History of Xinjiang* içinde, ss. 400-435 Beijing.
- SPULER Bertold (1987) *Iran Mo dları, Siyaset, İdar ve Kültür: İhanlılar Devri, 1220-1350* (Çev. Cemal KÖPRÜLÜ), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- TMEN: Bkz. DOERFER (1963-1975).
- TOGAN A. Zeki Velidi (1981) *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1534 Enderun Kitabevi, 3 Baskı, İstanbul.
- TOGAN (ARICANLI) senbike (1984) Mo dollar Devrinde Çin'de Ticaret ve «Ortak» Tüccarları. *Toplum ve Bilim* 25/26 Bahar-Yaz, 71-90.
- VLAD M RTSOV B.Y. (1987) *Mo dların çtinaî Têkilâtı, Mo d Göçebe Feodalizmi*. (Çev. Abdülkadir NAN), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları IV. Dizi-Sa.2^a, Ankara.
- YAMADA N (1993) *Sammlung uigurischer Kontrakte* Hrsg. von Juten ODA, Peter ZIEME, Hiroshi UMEMA und Takao MOR YASU, 1-3 Osaka.
- YANG Lien-sheng (1971) *Money and Credit in China. A Short History*. Harvard-Yenching Institute Monographs: 12, Cambridge.
- WITTFOGEL Karl A., Chia-Sheng FENG (1949) *History of Chinese Society: The Liao* Philadelphia.
- ZIEME P. (1976) Zum Handel im Uigurische Reich von Qoço, *Altorientalische Forschungen* 4, 235-249.
- Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. İstanbul, 1969.

A. Melek Özyetgin

Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı. Doktorası Memluk Kıpçak sahası sözlük ve gramerleri üzerinedir. Yoğunlaştığı araştırma alanı tarihsel Türk dilidir.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı B, Eski Türk Dili AD. 06100 Sıhhiye, Ankara . TÜRKİYE.

E-posta: Ayşe.M.Ozyetgin@dialup.ankara.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 15 Şubat 2004

Düzeltilme için gönderildiği tarih: 30 Mart 2004

Düzeltilmeden sonra kabul edildiği tarih: 16 Temmuz 2004

E-yayın tarihi: 7 Kasım 2004

Çıktı sayfa sayısı: 16

Kaynak sayısı: 40